

Aktuálne problémy trvalo udržateľného rozvoja biosférických rezervácií Slovenska

Od konferencie UNESCO r. 1968, zameranej na racionálne využívanie a ochranu zdrojov biosféry, sa počet biosférických rezervácií na celom svete rozrástol na 352 (ku koncu r. 1997). Slovensko v rámci ČSSR sa prihlásilo k programu UNESCO Človek a biosféra MaB r. 1975 a už r. 1977 bola Chránená krajinná oblasť Slovenský kras zapísaná do svetového zoznamu biosférických rezervácií. Až r. 1990 bola do tohto zoznamu zapísaná CHKO Poľana a r. 1993 pribudli CHKO Východné Karpaty a Tatranský národný park (TANAP).

Koncom sedemdesiatych rokov sa poslanie BR chápalo v súlade s *Minskou stratégiou* z r. 1968 (Minskej a Sevillskej stratégii BR sa podrobnejšie venujeme v článku na s. 5 – *poznámka redakcie*). U nás to znamenalo zapojenie veľkoplošných chránených území do vedeckého programu skúmania vzťahu človeka k prírode (biosfére), v prvom rade ako posilnenie stupňa ochrany týchto území. Hoci BR nie je novou kategóriou chráneného územia, predsa len zapojenie sa do medzinárodného programu znamenalo v domácich pomeroch posunutie úrovne chráneného územia aspoň o jeden stupeň vyššie.

Efektívnosť ochrany prírody a krajiny vyhlásených chránených území nezávisí ani tak od intenzity medzinárodnej spolupráce, ako od finančných prostriedkov a odborníkov schopných nielen koordinovať výskumné aktivity, ale predovšetkým zabezpečiť praktickú starostlivosť o ekosystémy a krajinu.

Zapísanie CHKO Slovenský kras do siete BR posilnilo hlavne výskumné aktivity v tomto území. V období 1980–1989 sa tu vykonal komplexný prírodovedný a čiastočne aj ekonomicko-sociologický výskum. Výsledky boli publikované a odovzdané na realizáciu ani nie desaťčlennému kolektívu profesionálnych ochrancov prírody. Z dôvodu získania štatútu BR sa však Správe CHKO Slovenský kras nevytvorili lepšie pracovné podmienky. Podobný osud postihol aj CHKO BR Poľana, v ktorej je dodnes rovnaký počet odborných pracovníkov ako v čase zapísania do svetovej siete BR. Vzhľadom na to aj na CHKO BR Východné Karpaty. Azda jedinou výnimkou v počte odborných pracovníkov bola bývalá Správa TANAP-u. Keď UNESCO r. 1993 udelilo štatút BR Tatry spoločne poľskej a slovenskej časti, bol systemizovaný stav technicko-hospodárskych pracovníkov asi 240, z toho na úseku ochrany prírody ca 110

pracovníkov. Súčasná situácia v TANAP-e je iná v dôsledku rôznych organizačných zmien súvisiacich s delimitáciou a rozdelením kompetencií aj v ochrane prírody na území BR Tatry. Nedocenila sa však skutočnosť, že BR Tatry je zameraná predovšetkým na ochranu prírody, a nie na program lesného hospodárstva. Správa TANAP-u sa stala súčasťou Správy národných parkov SR. Lesný podnik Štátne lesy v Tatranskej Lomnici patrí do rezortu pôdohospodárstva.

Nová koncepcia BR a nové problémy

Sevillská stratégia (1995) priniesla novú koncepciu BR v chápaní ochrany prírody a predovšetkým trvalo udržateľného rozvoja. Táto koncepcia jasne formulovala tri funkcie BR:

- *ochranársku*, spočívajúcu v ochrane krajiny, ekosystémov, druhov a genetickej variabilnosti (čo vlastne už zabezpečuje správa CHKO či národného parku),
- *rozvojovú*, podporujúcu nielen rozvoj hospodárenia založeného na princípoch trvalej udržateľnosti, ale aj rozvoj kvality života človeka,
- *logistickú*, ktorá spočíva v podpore výskumu, monitoringu, výcviku a výchovy primeranej lokálnym, regionálnym a globálnym možnostiam a potrebám ochrany a trvalo udržateľného rozvoja. V tomto prípade nejde však o novú funkciu, pretože ju musia plniť všetky správy CHKO a národných parkov bez ohľadu na to, či tieto územia sú, alebo nie sú zapísané do svetového zoznamu BR.

Naše biosférické rezervácie vznikli na báze už existujúcich kategórií veľkoplošných chránených území, kde starostlivosť o krajinu a prírodu bola zverená príslušnej správe ešte pred zapísaním územia do svetovej siete BR. Nová, podstatne rozšírená náplň činností, a hlavne povinnosť koordinovať výskum, tvorivo ho aplikovať v praxi a rozšíriť výchovu, školiť dobrovoľných spolupracovníkov, zabezpečiť monitoring a získavanie databázy, ako aj spoluprácu s miestnymi samosprávami, podnikateľskou sférou a rozličnými inštitúciami, nijako neznamena novú koncepciu pre správy CHKO a NP a – čo je podstatné, ale paradoxné – nijako sa nepremietla do organizačnej štruktúry. Takýto nesystémový prístup a roztrieštenosť riadenia správ NP a správ CHKO biosférických rezervácií s medziná-

rodným významom v podstate skomplikovalo život každej správe CHKO BR a Národného parku BR Tatry. V prípade TANAP-u sa od vyhlásenia BR Tatry (1993) z tohto dôvodu nezvýšila úroveň starostlivosti o ekosystémy a krajinu. Základným dokumentom ochrany prírody je *Program starostlivosti o TANAP do r. 2000*. Tento prevzal zónovanie biosférických rezervácií bez toho, aby sa vykonala hlbšia analýza rozdielov v cieľoch a poslaní už vyhlásených CHKO a národných parkov a biosférických rezervácií. Naše Akčné plány IUCN národných parkov sa v prvých rokoch po vyhlásení BR v podstate nelíšili od Akčných plánov BR. Je to evidentné nedorozumenie alebo nepochopenie odlišnosti koncepcie budovania siete národných parkov či CHKO a koncepcie budovania siete biosférických rezervácií. V niektorých krajinách, napríklad na Ukrajine, to pochopili tak, že biosférickú rezerváciu uzákonili ako najvyššiu kategóriu veľkoplošného chráneného územia s medzinárodným významom. Národné parky sú potom kategóriou republikového významu, kde majú rovnocenné poslanie ochrana prírody a rekreácia, turistika a športové aktivity. Sevillská starégia vyžaduje pre potreby skúmania vzťahu človeka k biosfére rozčleniť územie biosférickej rezervácie na tri územné časti zodpovedajúce trom spomenutým funkciám BR. Na výskum prírodných procesov v ekosystémoch sa požaduje vyčleniť v chránenom území tzv. core area – *jadrové územie*, čiže rezerváciu, do ktorej človek nebude zasahovať, dokonca sa tu nebude robiť ani taký výskum, ktorý by mohol spôsobiť akúkoľvek deštrukciu. Tu je povolený iba monitoring ekosystémov a krajiny. Prírodné ekosystémy sa majú ponechať na autoregulačný vývoj. Výskum sa tu síce môže uskutočňovať, ale z jadrového územia sa nemôžu odberať živočíchy, rastliny, pôda ani podložie, ani na vedecké a dokumentačné účely. Môžu sa vykonávať iba pozorovania a merania v súlade s metódami výskumu ekosystémov. Týchto jadrových území môže byť niekoľko a nemusia tvoriť spojené pásma či zóny. V anglickom jazyku sa na pomenovanie takýchto priestorov používa výraz "area" a nie "zone".

Okolo týchto jadier sa má vytvoriť ochranné pásmo pre potreby sociologického a prírodovedného výskumu, tzv. buffer zone – *nárazníková zóna*, kde sa môže vykonávať komplexný výskum, environmentálna výchova, turistika a môžu tu byť aj ľudské sídla. V tejto zóne je priestor hlavne na sociologický výskum vzťahu človeka

Biosférická rezervácia Tatry

k prírode. Program MaB neuprednostňuje prírodovedný výskum, ale práve sociologický, s cieľom zistiť, či vzťah človeka k prírode a jej zdrojom je pozitívny alebo negatívny. V súčasnosti však pretrváva názor, že výskum vzťahu človeka k biosfére má byť založený na výskume vzťahov medzi zložkami prírodných systémov. To je omyl! Ekologický výskum má v tomto prípade pomôcť vypracovať opatrenia na racionálne využívanie prírodných zdrojov v súlade s princípmi trvalej udržateľnosti. V nárazníkovej zóne totiž platí obmedzenie ľudských aktivít vyplývajúce z existencie národného parku či CHKO, kde sa každá činnosť musí zosúladiť s ochrannými podmienkami chráneného územia. Nárazníková zóna sa teda má vyčleniť vnútri chráneného územia okolo jadier.

Kľúčom k naplneniu programu MaB je vlastne tretí krajinný priestor. Ide o transition area – *prechodné územie*, ktoré vôbec nemusí byť prechodné, a vlastne ani by nemalo byť vo vnútri chráneného územia. V niektorých krajinách, napr. v USA a Nemecku, pochopili túto časť BR ako miesto spolupráce (cooperation). V tomto priestore sú totiž ľudské sídla, ktoré by nemali byť v chránenom území prírody. Prevažujú tu poľnohospodárske aktivity, ktoré by nemali byť ani v národnom parku, ani v CHKO. Podľa Sevillskej stratégie je v tomto krajinnom priestore zmyslom a cieľom dlhodobá spolupráca s miestnym obyvateľstvom, podnikateľskou sférou a verejnou správou tak, aby sa zabezpečila starostlivosť o rozvoj regionálnych zdrojov na základe trvalej udržateľnosti.

Zónovanie BR podľa programu MaB nie je totožné so

zónovaním podľa zákona NR SR č. 287/1994 Z. z. o ochrane prírody a krajiny. Zmyslom zónovania BR je poznať a monitorovať prírodné procesy v jadrovom území, v nárazníkovej zóne vykonávať len také aktivity, ktoré sú v súlade (kompatibilné) s podmienkami ochrany národného parku alebo CHKO. Rozvojovú funkciu BR treba realizovať mimo územia CHKO a NP. V tomto krajinom priestore s mestami, urbanizovanými priestormi, poľnohospodárskou a lesnou krajinou a ekonomickými aktivitami sa má rozvíjať spolupráca ochrancov prírody so širokou podnikateľskou sférou i miestnymi komunitami, mimovládny organizácie a občianskymi združeniami tak, aby sa región v bezprostrednej blízkosti národného parku a CHKO rozvíjal podľa koncepcie trvalej udržateľnosti.

Biosférická rezervácia Tatry

Roku 1993 (vyhlásenie BR Tatry) platil pre TANAP na Slovensku vládou schválený Program starostlivosti z r. 1991. V období jeho spracovania neboli ešte ujasnené názory na zónovanie BR. Pretože aj na poľskej strane Tatier sa pracovalo na príprave návrhu BR Tatry, zvolila sa spolu s poľskými kolegami metóda zónovania biosférických rezervácií podľa vtedajšieho chápania ich cieľov. **Jadrovú zónu** tvoria už vyhlásené prírodné rezervácie s najprísnejším stupňom ochrany. Do **nárazníkovej zóny** bolo zaradené ostatné územie TANAP-u a do **rozvojovej** alebo **prechodnej zóny** patrilo ochranné pásmo TANAP-u. Vnútri týchto troch "zón", ktoré predstavovali priestor pre dlhodobé rámcové plánovanie starostlivosti o ekosystémy a krajinu, boli vyšpecifikované ekologicko-funkčné areály, ktoré sú základnými priestorovými jednotkami pre podrobné krátkodobé plánovanie starostlivosti.

Problémy začali vznikať o niekoľko rokov. Medzinárodné ochranárske spoločenstvo a UNESCO začali preferovať rozvojovú funkciu BR. Po Summite Zeme v Riu de Janeiro r. 1992 sa vo všeobecnosti začali vo zvýšenej miere aplikovať princípy trvalo udržateľného rozvoja. Bolo jasné, že zásady rozvojovej funkcie v zmysle BR sa nemôžu naplno aplikovať v ochrannom pásme TANAP-u, kde platí druhý stupeň územnej ochrany. Východiskom bola novelizácia **Programu starostlivosti o TANAP na obdobie 1998–2007**, ktorý by mala vláda SR schváliť začiatkom r. 1998. V tomto Programe sa územie TANAP-u diferencuje na *krajinný priestor s autoregulačnými ekosystémami*, kde sa treba venovať iba preventívnej ochranárskej činnosti, ďalší krajinný priestor predstavujú *ekosystémy, do ktorých treba zasahovať metódou regulácie*, čiže usmerňovaním prírodných procesov, ako aj počtu návštevníkov v súlade s únosnosťou prírodného prostredia. Cieľom tohto prístupu je obnoviť ekologickú stabilitu čiastočne oslabených ekosystémov.

Tretí krajinný priestor predstavujú *podstatnejšie narušené alebo zmenené ekosystémy, do ktorých treba zasahovať metódami rekonštrukcie a revitalizácie*. Tieto opatrenia si vyžadujú dlhodobú starostlivosť s pomerne veľkými finančnými nákladmi. Samostatne sú vyčlenené intravilány tatranských osád, ktorých hranice by sa v zásade nemali rozširovať na úkor prírodnej krajiny. V každom krajinom priestore sú vyšpecifikované ekologicko-funkčné priestory s osobitnými dlhodobými i krátkodobými programami starostlivosti.

Ako ďalej?

Na túto otázku nie je ľahké odpovedať. Sieť biosférických rezervácií má a bude mať svoje opodstatnenie v meniacich sa ekologických podmienkach, k čomu negatívne prispela aj ľudská činnosť. Aj naďalej bude aktuálne skúmať a monitorovať vzťah človeka a prírody. Avšak najdôležitejšie bude rozpracovať zásady činností v rozvojovom krajinom priestore. To si vyžiada korekciu doterajšieho zónovania BR Tatry tak, aby jadrové územie predstavovali vyhlásené národné prírodné rezervácie a prírodné rezervácie. Nárazníkovú zónu má tvoriť vlastné územie TANAP-u obklopujúce prírodné rezervácie (jadrové územia). Do rozvojového územia treba zahrnúť nielen ochranné pásmo TANAP-u, ale aj celý podtatranský región na Spiši, Liptove a Orave. Tento región má všetky predpoklady úspešného rozvoja s využitím tradičných spôsobov užívania prírodných zdrojov, obnovy remesiel a spracovania prírodných materiálov (ovčiarstvo, rezbárstvo, kováčstvo a pod.).

Pre návštevníkov tohto regiónu budú okrem kultúrnohistorických pamiatok prízračlivé aj zachované prírodné priestory vo vlastnom území národného parku, ktoré poskytujú možnosti relaxácie a oddychu. V rozvojovom alebo prechodnom území sú všetky potenciálne predpoklady na rozvoj eko-, agro- a etnoturistiky a obnovu tradičného spôsobu života obcí, vrátane tradičných remesiel. Trvalo udržateľný rozvoj podtatranského regiónu by sa nemal zakladať na aplikácii cudzích, napríklad zámorských či neeurópskych foriem využívania štruktúry krajiny alebo spôsobu života. Nekritické preberanie cudzích prvkov a spôsobov života nikdy nevedlo k úspešnému rozvoju akéhokoľvek regiónu. Každý región má vlastnú identitu, históriu a tradície. Tie nemožno v rozvojových programoch negovať, alebo ľubovoľne a nasilu meniť, pretože by to znamenalo stratu istoty vlastného domova. Preto je veľmi naliehavou úlohou aj obnova plnohodnotného života obcí s rázovitou duchovnou kultúrou a tradíciami.

Trvalo udržateľný život a trvalo udržateľný rozvoj regiónov s konkrétnymi zdedenými krajinými štruktúrami

túrami treba podporovať nielen verbálne, ale predovšetkým systémovými legislatívnymi opatreniami v oblasti ekonomiky, životného prostredia, spoločenských aktivít a sociálnej politiky. Biosférické rezervácie by mali byť ukážkou takéhoto prístupu.

Manažment CHKO a NP by sa mal prednostne venovať starostlivosti o chránené územia a prírodu podľa schválených odborných dokumentov. Nové strategické úlohy biosférických rezervácií, hlavne rozvojovú funkciu, by mal zabezpečovať samostatný kolektív odborníkov, zložený zo zástupcov ochrany prírody, miestnych samospráv, vlastníkov a užívateľov prírodných zdrojov, podnikateľských kruhov, mimovládnych organizácií, kultúrnych i vedeckých spoločností a podobne. Vlastné územia CHKO a NP by mali plniť funkciu jadra, t.j. ochranu ekosystémov a krajiny, ako aj funkciu nárazní-

kovej zóny s environmentálnou výchovou, monitoringom, komunikáciou a interpretáciou cieľov ochrany prírody a zabezpečovania záchrany kriticky ohrozených druhov organizmov a ochrany biodiverzity.

Správy NP BR a CHKO BR nemajú pri súčasnom stave odborných pracovníkov reálne možnosti v plnom rozsahu rozvinúť činnosti, ktoré sa požadujú od rozvojového územia. Prechodné územie je pre ľudí žijúcich v regióne kľúčovým krajinným priestorom na realizáciu plnohodnotného života v súlade s princípmi trvalej udržateľnosti. Vzhľadom na Sevillskú stratégiu biosférických rezervácií treba urýchlene vykonať nevyhnutné systémové opatrenia, aby sa aj naše biosférické rezervácie mohli stať ukázkovými.

Ivan Vološčuk

Prečo vo svete prosperuje a na Slovensku zaniká výskum vysokých pohorí?

V posledných dvadsiatich rokoch vzrástol záujem o budúcnosť vysokých pohorí. Zabezpečenie ich trvalo udržateľného rozvoja znamená v najbližšej budúcnosti rešpektovať tri nevyhnutné zásady (Stone, 1992):

1. Študovať a podporovať množstvo snáh miestnych obyvateľov zastaviť súčasné trendy deštrukcie.

2. V celosvetovom meradle dostať do povedomia črtajúcu sa hrozivú budúcnosť vysokých pohorí, na všetkých kontinentoch podporovať účinnú a efektívnu väzbu ľudí k vysokým pohoriam.

3. Vybudovať účinne kooperujúcu sieť národných, regionálnych a medzinárodných inštitúcií zaoberajúcich sa udržateľným vývojom vo vysokých pohorách.

Efektívne budovanie inštitúcie, ktorá by sa o. i. zaoberala aj problematikou udržateľného rozvoja v slovenských vysokých pohorách, je vždy odvodené od finančných možností. Šanca sa naskytila pri kompilovaní tematických návrhov úloh Projektu na ochranu biodiverzity (GEF). Okrem projektov výskumu a trvalo udržateľného rozvoja GEF predpokladal aj budovanie Tatranského výskumného centra. Zariadenia, ktoré boli do Tatier dodané, *„majú sa spolupodieľať na úlohe centra, ako istého medzinárodného výskumného centra, ktoré by ... rozširovalo najnovšie výsledky výskumu, kupovalo databázy dostupné len na objednávku a distribuovalo výsledky slovenského projektu GEF do iných krajín...“* (The World Bank, 1993). Projekty GEF pre TANAP (zostavoval ich prvý z autorov tohto článku) prevzali pracovníci Svetovej banky v takmer plnom rozsahu. Hoci bolo Centrum

výskumu v Tatranskej Lomnici takto čiastočne investične vybavené, formálny kompetenčný spor o jeho začlenenie v systéme štátnej správy viedol k zníženiu efektívnosti výskumu, čo rezonovalo hlavne v oblasti využitia GIS-u (The World Bank, 1995). Pochopíť zmysel tohto kompetenčného sporu, znamená vrátiť sa k medzníkom viac ako 45-ročnej existencie Výskumnej stanice v Tatrách.

• **Idea výskumného pracoviska v Tatrách** vznikla v období prvej ČSR. Jedným z hlavných protagonistov Projektu prírodného parku tatranského bol Karol Domin, profesor na Karlovej univerzite v Prahe. Vtedajší projekt nemal zabezpečiť len ochranu, ale aj urobiť toto územie *“...priestorom pre všeobecné vedecké bádania zo všetkých vedných odborov prírodných a zemepisných vied”* (Bohuš, 1994). Po 2. svetovej vojne rezonovala idea Tatranského výskumného ústavu v myšlienkach významného slovenského botanika J. Futáka, lesníka J. Somoru a múzejníka I. Bohuša.

• **Roky 1952–1970.** Výskumná stanica – Centrum vysokohorského biologického výskumu Slovenska, vznikla Nariadením Zboru povereníkov č. 5 z r. 1952 podľa ustanovení Zákona o TANAP-e č. 11/1949. Nariadenie o. i. ustanovovalo, že *“Podrobné úlohy, pracovnú náplň a obsadenie výskumnej stanice určí Povereníctvo školstva, vied a umení po dohovore s Povereníctvom lesov a drevárskeho priemyslu a Slovenským plánovacím úradom.”* Táto zá-